

Dr. sc. Ivan Peklić
Zavod za znanstvenoistraživački i
umjetnički rad Koprivničko-križevačke
županije u Križevcima
Ivana Zakmardija Dijankovečkog 3.
48260 Križevci
peklic@hazu.hr

Primljeno/Received: 5.07.2015.
Prihvaćeno/Accepted: 15.07.2015.

KRIŽEVCI TIJEKOM POVIJESTI (Kratka povijest grada)

Sažetak: Autor u svom radu na temelju recentne literature donosi kratak presjek povijesti grada Križevaca od prvog spomena imena grada do danas. Rad sugerira da su se danas stekli uvjeti, na osnovi obilnog materijala, periodike i literarne građe koja postoji o Križevcima i njihovoj povijesti, za prvu suvremenu povjesnu monografiju grada Križevaca.

Ključne riječi: Križevci, urbana povijest, gradsko naselje, politički i gospodarski život.

Križevci se nalaze u jugozapadnom dijelu Koprivničko-križevačke županije te su drugi po veličini grad u Koprivničko-križevačkoj županiji. Prostiru se na površini od 263,72 km², a područje jedinice lokalne samouprave nastanjuje 21.671 stanovnik, od čega u naselju Križevci živi 11.619 stanovnika, dok u preostalim 60 naselja stanuje 10.051 stanovnik.¹ Grad je smješten u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, od glavnoga grada Zagreba udaljen je 57 km, a nalazi se u blizini ostalih regionalnih središta: Koprivnice (31 km), Bjelovara (33 km) i Varaždina (48 km). Grad se nalazi na glavnomu cestovnom i željezničkome prometnom pravcu između Zagreba i Mađarske, a pri kraju je izgradnja brze ceste od Zagreba do Križevaca koja će grad učiniti još bližim i dostupnijim te svega 30-ak minuta udaljenim od Zagreba. Svoj razvoj Križevci mogu zahvaliti tome što se nalaze na križanju prometnih putova, i to prije svega onih koji spajaju sjever i jug ovog dijela Europe.² Prve tragove života u križevačkoj regiji nalazimo u Brezovljanima iz doba kasnog neolitika oko 2800 godina prije nove ere. Ovo nalazište spada u

¹ *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Prvi rezultati po naseljima*, Zagreb, 2011., str. 44.

² FELETAR, Dragutin, *Geografske značajke križevačke regije, Umjetnička topografija Hrvatske: Križevci grad i okolica*, Zagreb, 1993., str. 15.

tip sopotske kulture, no ono ne spada u njezin klasični tip, nego u njezinu regionalnu varijantu gdje se vide utjecaji istodobnih kultura koje su živjele na području srednje Europe.³ Prva naselja sopotske kulture bliže Križevcima nalazimo na području Karana.⁴ Lasinjsko naselje nalazimo pak u Bukovju.⁵ U križevačkom kraju prisutni su tragovi vučedolske kulture na istočnim obroncima Kalnika.⁶ U brončanom dobu kontinuitet života se nastavio, što nam potvrđuju nalazi iz ranobrončanog doba u Pavlovcu,⁷ nalaz brončane narukvice iz srednjega brončanog doba te otkriće Kulture polja sa žarama u kasnobrončanom dobu.⁸ Tu su dva važna lokaliteta: nizinski Križevci – Ciglana-Martinec i brdski Igrišće⁹ – Veliki Kalnik – Vilhemova kuća – Kalnik – Zgrada Općine Kalnik.¹⁰ O prisutnosti keltskog naroda svjedoče nam pronalazak keltskoga groba nedaleko od sela Vojakovci,¹¹ te nalazi keltskog novca.¹² O antičkom pak razdoblju svjedoče nam tek pronalasci novca, najčešće rimskih careva.¹³ U ovo razdoblje spada i dio rimske nadgrobne stele koja prikazuje vjerojatno orijentalnog boga Serapisa.¹⁴ Dolazak Avara i Slavena umnogome je utjecao na zbivanja u križevačkoj regiji, a o njihovoj prisutnosti saznajemo na temelju ostataka iz avarskoga groba.¹⁵

³ OKROŠA-ROŽIĆ, Lana, Brezovljanski tip sopotske kulture na križevačkom području, Regionalni tipovi sopotske kulture na križevačkom području, Križevci, 2013., str. 7.

⁴ TOMIĆ, Željko, Arheološka topografija kalničkog prigorja i okolice Križevaca, Umjetnička topografija Hrvatske: Križevci grad i okolica, Zagreb, 1993., str. 33.

⁵ HOMEN, Zoran, Novo nalazište lasinjske kulture u Bukovju kraj Križevaca., Arhivski vjesnik, br. 4., 1981., str. 15 – 19.

⁶ HOMEN, Zoran, Novi nalazi na Kalniku, Arhivski vjesnik, br. 4. 1981., str. 19 – 24.

⁷ VINSKI-GASPARINI, Ksenija, Srednjobrončano doba savsko-dravskog međuriječja i Bosanske posavine, Prahistorija jugoslavenskih zemalja, sv 4., Sarajevo, 1983., str. 493.

⁸ VINSKI-GASPARINI, Ksenija, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar, 1973., str. 181.

⁹ O novijim istraživanjima na Igrišću vidi u: KARAVANIĆ, Snježana, OKROŠA, Lana, ROŽIĆ, Andrea, KUDELIC, Ivor, KARAVANIĆ, Sara, MAREKOVIĆ, Kalni-Igrišće rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja, Križevci, 2011.

¹⁰ TOMIĆ, Arheološka topografija kalničkog prigorja i okolice Križevaca, n. dj., str. 35.

¹¹ MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Nives, Pregled istraživanja keltskolatenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, Arheološka istraživanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: znanstveni skup Varaždin 22.-25. X. 1975., Zagreb, 1978.

¹² DEMO, Željko, Prilog topografiji križevačke regije u antičko doba s osvrtom na numizmatičke nalaze, Križevački zbornik II., Križevci, 1982., str. 85.

¹³ Isto, str. 75.-90.

¹⁴ Isto.

¹⁵ TOMIĆ, Arheološka topografija kalničkog prigorja i okolice Križevaca, n. dj., str. 36.

Prvo spominjanje potječe iz 1193. godine kada se u ispravi Bele III. navodi *comes curialis de Cris*.¹⁶ Tada je dakle već postojala utvrda iz koje je kraljev činovnik upravljao jednom od najvećih županija ugarskoga kraljevstva.¹⁷ Jasno da je tu vrlo rano postojalo naselje koje se spominje kao *Crisiensis locus*, još 1209. godine.¹⁸ Sâm kastrum navodi se u dokumentima iz 1223. godine,¹⁹ a župna crkva svetoga Križa tek stoljeće kasnije.²⁰ Započinje proces jačanja slavonskih gradova, u koji se uklapaju i Križevci. Nakon kratkog razdoblja propadanja prouzročenog tatarskom provalom, kralj Bela IV. pristupio je obnovi zemlje, pri čemu su važnu ulogu imali kraljevski gradovi. U nizu privilegija što su ih u svrhu jačanja ili osamostaljivanja gradskih naselja podjeljivali vladari, hercezi i banovi, svoje je povlastice dobio i dio Križevaca, kasnije nazvan Gornji grad.²¹ Iako se u ispravi izričito spominje stvaranje novog naselja, iz analognih primjera ostalih slavonskih gradova smijemo pretpostaviti da je i na području Gornjega grada već postojala jezgra budućega grada. Hospitima novoga i slobodnog naselja dana su te 1252. godine ista prava, pa čak u nečemu i veća od onih što su ih uživali građani Gradeca. Ustanovljeno je održavanje tjednog sajma, što je bio važan preduvjet za razvoj naselja. Gradski je sudac, izabran od samih građana, imao pravo sudstva u svim parnicama, što je bila privilegija samo najvažnijih gradova. Ustanovljeno je plaćanje poreza prema porti, s time da je njegovo sakupljanje odgođeno na tri godine. Pazilo se i inače da se željeni razvoj ne optereti preteškim obvezama, kako u pogledu novčanih i naturalnih davanja tako i vojničkih dužnosti.²² Tu ispravu potvrdio je i Ludovik 1382. godine.²³ Neven Budak tvrdi da su prema ovoj ispravi Križevci postali grad prije negoli mu je Žigmund početkom 15. stoljeća dodijelio povlastice.²⁴ Sabori su se održavali unutar kastruma, odnosno Donjega grada koji je vjerojatno

¹⁶ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, volumen II diplomata saeculi XII continens / Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije svezak II, Listine XII. vijeka (1101. – 1200.), Zagreb, 1904., str. 265. U daljnjem tekstu ću navodi skraćeno: CD, svezak, godinu izdanja i stranicu.

¹⁷ BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, Umjetnička topografija Hrvatske, n. dj., str. 41.

¹⁸ CD, III., str. 86.

¹⁹ CD, III, str. 232.

²⁰ CD, III, str. 311.

²¹ CD, IV, str. 489.-491. O ovoj ispravi vidi i u: Zdenko, BALOG, Križevačko kalnička regija u srednjem vijeku, Križevci, 2003., str. 25 – 26.

²² BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, Umjetnička topografija Hrvatske, n. dj., str. 41.

²³ Hrvatski državni arhiv (HDA), Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevaca 1253. – 1909., kut 1.

²⁴ BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, n. dj., str. 41.

pretekao Gornji grad po razvitku pa je tako ovdje 1397. godine održan i *Krvavi sabor* kojim je Žigmund eliminirao svojega protivnika Stjepana Lackovića.²⁵ Poticaj daljnjem razvoju Donjega grad dala je Žigmundova povlastica iz 1405. godine.²⁶ Ovim povlasticama je Donji grad dobio pravo podizanja zidina. unutar kojih se razvijao kao cehovski grad.²⁷ Donji grad sa svojim povlasticama postaje važniji i obično se naziva *civitas* dok se Gornji grad najčešće naziva *oppidum*. Iako pravno odvojena, oba grada ipak su činila cjelinu s dvama odvojenim žarištima koji imaju svoje specifičnosti, ali su i neraskidivo vezani ekonomskim, kulturnim i obiteljskim vezama.²⁸ Pravo podizanja zidina bila je jedna od najvažnijih povlastica Donjega grada. Ugled Donjega grada naglašen je time što je Žigmund istaknuo da mu daju privilegije kakve uživa i Budim, prijestolnica kraljevstva. Građani Donjega grada također su dobili pravo birati suca i prisežnike.²⁹ Ovime je uveden gradski dualizam. Gornji grad bio je nezaštićen. Jedina zaštita bio je augustinski samostan, a pored njega je postojao i samostan sv. Klare. Prvi prior augustinskog samostana spominje se 1325. godine.³⁰ O imovinskom stanju gornjograđana saznajemo tak na primjeru građanina Petrusa iz 1351. godine.³¹ On je posjedovao vinograd, zemljište s kućom, podrum i nešto oranica. Križevci su bilo važno sajmeno središte, iako su vijesti o sajmovima dosta rijetke. U razdoblju druge poboje 15. stoljeća razvoj Križevaca se nastavlja jer su upadi Turaka još uvijek rijetki, a trgovački pravci prema unutrašnjosti Ugarske još otvoreni.³² Križevci su već u 15. stoljeću imali školu. Prema podacima koje donosi Cuvaj, 1499. godine spominje se rektor križevačke škole koja se smatra četvrtom školom po starosti u Slavoniji, odnosno sjevernoj Hrvatskoj. Cuvaj smatra da je škola bila vezana uz augustinski samostan,³³ ali ne smije se odbaciti ni tezu da je ona možda bila vezana uz župnu crkvu sv. Križa. Zanimljiv je podatak da je među mnogobrojnim studentima na sveučilištima diljem Europe tijekom 15. i 16. stoljeća bilo vrlo malo križevčana.³⁴ Među malobrojnim srednjovjekovnim zgradama u izvorima se spominje tek „gostinjac“ bana i rizničara iz 1520. godine.³⁵

²⁵ PEKLIĆ, Ivan, Krvavi sabor u Križevcima 1397., *Cris*, 1., br. 1., 1999., str. 10 – 15.

²⁶ HDA, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevaca 1253. – 1909., kut. 1.

²⁷ BLAGEC, Ozren, Križevački cehovi, *Cris*, 2., br. 1., 2000., str. 22 – 26.

²⁸ BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, n. dj., str. 42.

²⁹ BUDAK, Neven, Križevci u srednjem vijeku, *Historijski zbornik*, 45., 1992., str. 173.

³⁰ DOBRONIĆ, Ljelja, Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj, *Croatia christiana periodica*, 20., 1987., str. 16.

³¹ CD, XII, str. 30 – 31, i 35 – 37.

³² BUDAK, Križevci u srednjem vijeku, n. dj., str. 175.

³³ CUVAJ, Antun, Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas svezak I od najstarijih vremena do 1780., Zagreb, 1910., str. 233 – 234.

³⁴ BUDAK, Križevci u srednjem vijeku, n. dj., str. 175.

³⁵ Josip, ADAMČEK, Ivan, KAMPUŠ, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb, 1976., str. 123.

Što se tiče gospodarstva, čini se da Križevci nisu zaostajali za Gradecom i Varaždinom. Dapače, prednjačili su. O razvijenosti obrta govori podatak da su gradečki majstori željezarske struke preuzeli 1510. preuzeli pravila križevačkoga ceha, dakle u vrijeme kada varaždinska cehovska organizacija nije ni postojala.³⁶ Osim toga, bili su razvijeni čizmarski, kožarski, lončarski i krojački cehovi.³⁷ Naglo propadanje grada počelo je u tridesetim godinama 16. stoljeća, a napose nakon neuspjele Kocijanove vojne 1538. godine. Već sljedeće godine Gornji grad je spaljen, a nakon deset godina (1549.) spominje se da je augustinski samostan u Križevcima napušten.³⁸ Od odlučujuće, Mohačke bitke 1526. godine pa sve do kraja stoljeća ponavljaju se stalno turski napadi. Turci su vrlo blizu, gotovo na 20 kilometara od Križevaca. Godine 1554. u gradu je kuga, a 1597. u požaru je stradala jedna trećina grada.³⁹ Grad se pretvara u utvrdu i u drugoj polovici 16. stoljeća grade se gradske zidine čiji je nacrt 1598. godine izradio Alexander de Pasqualini.⁴⁰ U to doba događa se velika promjena u svakodnevnom životu Križevaca jer dolazi vojna posada koja je uglavnom sastavljena od Nijemca, što kasnije dovodi do mnogih sukoba. O sukobima između hrvatskih crkvenih svećenika pisao je župnik Ivo Josipović.⁴¹ Poslije sklapanja Žitvanskog mira 1606. godine Križevci postaju izloženi stalnim turskim napadima. Iako je propadanje grada prestalo, uvjeti za njegovo daljnje gospodarsko napredovanje nisu bili povoljni.⁴² Dolazi do pojačane trgovine, što se napose osjeća od sredine 17. stoljeća. U gradu se uvode mjere u trgovini, 1660. u Križevcima se postavlja mitnica, a 1697. car je gradu dopustio ubiranje placovine te vinotočja i mesarenja.⁴³ Godine 1626. u grad se doseljavaju franjevci, a zahvaljujući Ivanu Zakmardiju 1667. i pavlini, koji su napose zaslužni za osnutak gimnazijskog obrazovanja.⁴⁴ Kao znakove oporavka možemo navesti još da se gradi zvonik pri župnoj crkvi, a 1679. podignut je pil u Koruškoj. To dokazuje i povećanje broja kuća u 17. stoljeću (u Gornjem gradu od 30 kuća na 80 kuća).⁴⁵ Tijekom 17. stoljeća

³⁶ BUDAK, Križevci u srednjem vijeku, n. dj., str. 176.

³⁷ BLAGEC, Križevački cehovi, n. dj., str. 24 – 25.

³⁸ BEDENKO, Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19 stoljeća, Umjetnička topografija Hrvatske, n. dj., str. 78.

³⁹ BEDENKO, Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19 stoljeća, n. dj., str. 78.

⁴⁰ Isto, str. 79 – 80.

⁴¹ PLAČKO, Ljudevit, Crkve i kapelice na području Križevaca i osnovni obredi u njima, Cris, 8., br. 1., 2006., str. 159.

⁴² BEDENKO, Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19 stoljeća, n. dj., str. 80.

⁴³ BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, n. dj., str. 43.

⁴⁴ PEKLIĆ, Ivan, Kulturna i prosvjetna djelatnost pavlina u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Križevce, Croatica Christiana periodica, 19., 1995., str. 62 – 73.

⁴⁵ BEDENKO, n. dj., str. 80.

stalni su sukobi civilne i vojne vlasti u Križevcima jer vojna vlast želi podrediti Križevce Vojnoj krajini dok se civilna tome opire.⁴⁶

Osamnaesto stoljeće je za Križevce, kao i za ostale gradove sjeverne Hrvatske, stoljeće oporavka. Barokna je gradnja odredila karakter povijesnim jezgrama gradova pa tako i Križevcima. U gradu je bilo središte kapetanije od 1749. godine, što je za Križevce značilo jakoga potrošača. Križevci su također ojačali reorganizacijom županija kada se 1759. križevačka županija odvojila od zagrebačke.⁴⁷ Važan događaj za Križevce zbilo se 16. ožujka 1752. godine kada su ujedinjeni Gornji grad i Donji grad Križevci.⁴⁸ Krčelić je naveo nekoliko razloga za ujedinjenje: pravni akti koji su doneseni u saboru oko ujedinjenja, jačanje jednog i drugoga grada ako se ujedine, prekid svađa, i mogućnost da se postave kvalitetnije osobe u gradski magistrat.⁴⁹ Sredinom stoljeća dolazi do sve veće diferencijacije građana, što je izazvalo 1755. veliku bunu.⁵⁰ Godine 1777. osnovana je Grkokatolička biskupija u Križevcima.⁵¹ Križevci su nakon toga doživjeli gospodarski uzlet. U gradu je bilo sedam cehova, barun Magdalenić osnovao je jednu od prvih manufaktura za proizvodnju keramike u Hrvatskoj. U križevačkoj županiji bilo je zasađeno 100.000 stabala duda,⁵² u gradu postoje dvije ljekarne, a postojala je i bolnica.⁵³ Modernizacija grada napose se očituje u crkvenom pogledu. Napušta se crkva svetog Križa 1786. godine i župa se seli u pavlinsku crkvu svete Ane. Druga važna stvar je izgradnja crkve Majke Božje Koruške.⁵⁴ I vojna vlast je konačno ukinuta 1779. pa dolazi do jačanja županijske vlasti. Za potrebe županije kupljena je palača od obitelji Gladki.⁵⁵ Osjećaj sigurnosti u gradu je bio sve veći, vojska se iselila, a time su prestali i sukobi. Jedina velika nedaća za Križevce i dalje su bili požari koji su harali 1735., 1736., 1737., i 1739. te 1755. godine.⁵⁶

⁴⁶ O odnosima u križevačkoj pukovnici vidi više u: VALENTIĆ, Mirko, Stara Slavonska krajina i Križevačka pukovnija, Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, Zagreb, 2003., str. 41 – 76.

⁴⁷ BEDENKO, n. dj., str. 80.

⁴⁸ PLAČKO, Ljudevit, Pečat slobodnog i kraljevskog grada križevačkog ujedinjenog 1752., Cris, 9., br. 1., 2007., str.170 – 178.

⁴⁹ KRČELIĆ, Baltazar Adam, Annuae ili historija 1748. – 1767., Zagreb, 1952., str. 110.

⁵⁰ PLAČKO, Ljudevit, Pobune u križevačkom kraju 1755. godine prema zapisima suvremenika Ivana Josipovića, župnika u Križevcima, Cris, 7., br. 1., 2005., str. 144 – 152.

⁵¹ RUBIĆ, Ivan, Križevci –monografija (rukopis) R-7275., Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zbirka rukopisa i starih knjiga, str. 34 – 35.

⁵² KOLAR, Mira, Svilarstvo u Hrvatskoj, Zagreb, Dom i svijet, 2007.

⁵³ BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, n. dj., str. 45 – 46.

⁵⁴ BEDENKO, n. dj., str. 82.

⁵⁵ BEDENKO, n. dj., str. 82.

⁵⁶ VIDAČIĆ, Kvirin, Topografično-poviestne crte slob. i kralj. grada Križevaca, Križevci, 1993. (pretisak iz 1886.), str. 27.

Brzi razvoj grada tijekom prve polovice 19. stoljeća odrazio se najočitije na porast broja stanovnika. Godine 1805., prema popisu, Križevci su u svim trima svojim dijelovima imali 238 kuća s 1.199 stanovnika. Pola stoljeća kasnije, 1857. godine u 469 kuća živjelo je 2.100 ljudi,⁵⁷ dok je su s okolnim selima Križevci imali 12.433 stanovnika.⁵⁸ Teško je odrediti pravi uzrok takvom demografskom rastu u nepovoljnim gospodarskim prilikama tog vremena. Ni križevačka se privreda nije razvijala pa bi tako morala privlačiti znatno više nove radne snage. Iako upoznavanje društveno-ekonomske povijesti grada u tom razdoblju zahtijeva još mnogo dodatnih istraživanja, ipak je i na prvi pogled vidljivo kako u organizaciji proizvodnje i trgovine ne dolazi do nekih važnijih pomaka u odnosu na proteklo stoljeće. Već spomenuti popis iz 1805. godine donosi i podatke o poljoprivrednoj proizvodnji u gradu, a iz njega se vidi da je velika većina stanovništva određeni dio svojih prihoda ostvarivala poljoprivredom. Samo 39 domaćinstava, sa 137 članova, nije posjedovalo nikakvu obradivu zemlju. Poljoprivredna je proizvodnja po stanovniku bila čak i veća nego u nekim susjednim selima. Imajući u vidu relativno velike neobrađene površine u vlasništvu grada potkraj 18. stoljeća, može se pretpostaviti da su i one bile mamac koji je dovodio nove stanovnike.⁵⁹

Obrtnička se proizvodnja, izgleda, nije bitno promijenila. I dalje je bila organizirana u cehove, koji i u prva četiri desetljeća 19. stoljeća dobivaju nove povlastice.⁶⁰ Trgovina se nastavlja odvijati pretežno na sajmovima u vanjskom gradu i na sajmištu između Sv. Roka i Sv. Ladislava.⁶¹

Unatoč nepromijenjenosti privredne strukture, kojoj poticaj za razvoj daje, čini se, tek kapital doseljenih Židova,⁶² povećanje stanovništva treba pripisati doseljavanju, a ne prirodnom priraštaju, koji je bio malen. Tako su se primjerice 1838. rodila 42 dječaka, od kojih je 1859. godinu doživjelo samo njih 18. Na početku stoljeća gradom su i dalje harali požari, nakon kojih su sve češće zidane kuće te se tako lik srednjovjekovnoga grada definitivno gubi zajedno s porušenim zidinama.¹¹⁵ Oko sredine stoljeća, u izmijenjenim društvenim, privrednim i političkim prilikama, Križevci su započeli i vlastitu modernizaciju.⁶³

Godine 1818. gradski Magistat kupuje bivši pavlinski samostan te se ondje preselila gradska vlast i smješten je župni dvor.⁶⁴ Križevci su podupirali Ilirski narodni preporod pa je tako

⁵⁷ GROSS, Mirjana, Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860., Zagreb, 1985., str. 44.

⁵⁸ <http://www.dzs.hr/>

⁵⁹ BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, n. dj., str. 46.

⁶⁰ BLAGEC, Križevački cehovi, n. dj., str. 24 – 25.

⁶¹ RUBIĆ, Križevci – monografija (rukopis), n. dj., str. 34 – 35.

⁶² PEKLIĆ, Ivan, Crtice iz života Židova u Križevcima, Cris, 8., br. 1., 2005., str. 153 – 159.

⁶³ BUDAK, Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, n. dj., str. 46.

⁶⁴ MARUŠEVSKI, Olga, Križevci u 19. stoljeću, Umjetnička topografija Hrvatske: Križevci grad i okolica, n. dj., str. 56.

primjerice Grad 1832. godine podržao Gajevo izdavanje novina. U Križevcima se osniva ilirska čitaonica.⁶⁵ Osim toga osnovana je podružnica Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva. Ples postaje najpopularniji oblik druženja pa tako Bogović opisuje bal u županijskoj palači.⁶⁶

Prva polovica 19. stoljeća označuje početak organiziranoga glazbenog obrazovanja u gradu izvan crkvenih i samostanskih škola. Od 1813. to se obrazovanje pružalo u privatnome Glazbenom zavodu, a od 1856. nastavilo se u *Glazbenoj učioni*, koja je djelovala pri Glavnoj školi. Gradska limena glazba bila je čvrsto povezana uz obje obrazovne institucije, no povijest i djelovanje glazbe nisu do kraja istraženi. U drugoj polovici stoljeća osnivaju se tri pjevačka društva: Zvono, Slavulj i Kalnik⁶⁷, a aktivnost potonjeg proteže se i na sljedeća dva stoljeća.⁶⁸ Uz Glazbeni zavod i Glavnu vezano je i osnivanje Gradske limene glazbe. Glazbeni život ponovno je zaživio nakon Drugoga svjetskog rata pri Narodnom učilištu, a od 1955. osnovana je samostalna Niža osnovna glazbena škola. Odlukom Skupštine općine 1970. osnovana je Osnovna muzička škola da bi godine 1995./1995. bila uvedena srednja glazbena škola.⁶⁹ Unutar Glazbene škole Alberta Štrige od 1980. djeluje tamburaški orkestar i danas je jedan od najboljih u Europi.⁷⁰

Za vrijeme načelnika Janka Gašparija Križevčani su svečano dočekali bana Jelačića.⁷¹ Grad Križevci i Križevačka županija sa svojim snažnim ilirskim krugom bili su značajnim sudionicima hrvatskoga nacionalnog pokreta 1848./1849. godine. U gradu su postojale dvije političke struje koje su različito gledale na revolucionarne promjene u Europi i Hrvatskoj. Prva, „narodnjačko-građanska“, koja je htjela ishoditi povoljnije uvjete za seljake pri ukidanju kmetskih odnosa i tražila veću demokratizaciju političkog sustava te druga, koja je tome pristupala s „konzervativnog stajališta“ te plemstvo i pripadnici konzervativnoga krila u tim promjenama što manje izgube. Prema toj struji promjene su nužne, ali se moraju provoditi

⁶⁵ JANEŠ-ŽULJ, Marjana, DELIĆ, Petar, Gradska knjižnica „Franjo Marković“ Križevci: spomen knjiga u povodu 160. godišnjice postojanja, Križevci, 1998.

⁶⁶ MARUŠEVSKI, Križevci u 19. stoljeću, n. dj., str. 57.

⁶⁷ HUSINEC, Renata, DELIĆ, Petar, To je Hrvatsko pjevačko društvo „Kalnik“, Križevci, 1992.

⁶⁸ VUKOBRATOVIĆ, Jelka, Glazba u Križevcima u 19. stoljeću – pregled dosadašnjih istraživanja, *Cris*, 10., br. 1., 2008., str. 111 – 114.

⁶⁹ KONFIC, Ivanka, Glazbena škola Alberta Štrige i njezin tamburaški orkestar, u: KONFIC, Ivanka, KONFIC, Lucija, VUKOBRATOVIĆ, Jelka, Tamburaški orkestar Glazben škole Alberta Štrige Križevci, Zagreb – Križevci, 2014., str. 31 – 37.

⁷⁰ KONFIC, Lucija, Nastupi Tamburaškog orkestra i Komornih sastava Glazben škole Alberta Štrige Križevci, u: KONFIC, Ivanka, Ivanka, KONFIC, Ivanka, VUKOBRATOVIĆ, Jelka, Tamburaški orkestar Glazben škole Alberta Štrige Križevci, Zagreb – Križevci, 2014., str. 31 – 37.

⁷¹ GUNDRUM ORIOVČANIN, Fran, Doček bana Jelačića u Križevcu dne 11. srpnja godine 1848., Zagreb, 1904.

postupno, uz obvezno obeštećenje oštećene strane. O vojnim priprema pripreme za borbu protiv Mađara i velikomađarske politike u Križevcima i Križevačkoj županiji saznajemo iz dopisa križevačkog ilirca Ljudevita Vukotinovića, majora narodne straže.⁷² O gospodarskom pak razvoju Križevaca sredinom 19. stoljeća piše Hrvoje Petrić s posebnim naglaskom na razvoj poljoprivrede, prometa, cehova, manufaktura i demografskog razvoja.⁷³

Godine 1886. Križevci su unatoč svojoj borbi izgubili županijsko središte⁷⁴ i formirana je nova Bjelovarsko-križevačko-varaždinska županija. Slažem se s konstatacijom Mire Kolar koja piše: „Ovaj je gubitak županijskog središta ostao za Križevac trajan i oni više nikada nisu postali središte šire regije. Kao što je plemstvo 1848. izgubilo snagu vodstva u Hrvatskom saboru zauvijek, tako su i Križevci sa svojim sitnim plemstvom i dugovječnim institucijama zauvijek prestali biti središte županije. Bjelovar, Varaždin i Koprivnica oduzimali su Križevcima snagu te je ostalo samo u dokumentima sačuvano jedno sjajno vrijeme kada je mišljenje Križevačke županije uvažavano na Hrvatskom saboru i kada su križevački banderijaki svojim oružjem zastupali interes bana Josipa Jelačića.“⁷⁵ Godine 1860. otvoreno je Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima, prva poljoprivredna škola u južnom dijelu Europe.⁷⁶

Prodiranje kapitala krajem 19. stoljeća u privredni razvoj Hrvatske nije mogao zaobići ni Križevce. Iako su osnovne karakteristike privrede križevačkoga kraja bile poljoprivreda i stočarstvo, dio kapitala ipak je stigao do obrtnika, trgovaca i tvorničara. Na razvoj privrede 1873. godine pozitivno je utjecala izgradnja makadamskih putova, željezničke pruge Budimpešta – Zagreb – Rijeka koja je prolazila kroz Križevce te izgradnja pruge Bjelovar – Križevci 1894. na koju se veže pruga Bjelovar – Kloštar – Virovitica. Križevci su mnogo očekivali od ovih pruga, ali one nisu donijele veći zamah u privrednom razvoju grada. Najveći utjecaj imale su na trgovinu. Godine 1870. kroz Križevce je prošla željeznička pruga.⁷⁷ Prema mišljenju nekih povjesničara prekasno da se Križevci razvijaju u veći grad.⁷⁸ Križevački trgovci najviše su

⁷² KARAULA, Željko, Križevci u proljeću naroda 1848. – 1849. godine. Neki prilozi o uključenosti Križevaca u hrvatsko proljeće naroda 1848./1849. godine, *Cris*, 10., br. 1., 2008., str. 39.

⁷³ PETRIĆ, Hrvoje, Prilog poznavanju izabranih segmenata gospodarskih i demografskih kretanja u Križevcima i okolici oko 1848. god., *Cris*, 10., br. 1., 2008., str. 74 – 81.

⁷⁴ Ističem borbu Franje Markovića u Hrvatskom saboru. Vidi u: PEKLIĆ, Ivan, *Život i djelo Franje Markovića*, Zagreb – Križevci, 2014., str. 112 – 159.

⁷⁵ KOLAR, Mira, Grad Križevci nakon gubitka županijskog središta 1886. godine, *Cris*, 10., br. 1., 2008., str. 27.

⁷⁶ HUSINEC, Renata, DELIĆ, Petar, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, Križevci, 1995.

⁷⁷ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, WAGNER, Elizabeta, *Grad Križevci i željezničke pruge*, *Cris*, 13., br. 1., 2011., str. 218 – 238.

⁷⁸ MARUŠEVSKI, Olga, *Križevci u 19. stoljeću, Umjetnička topografija Hrvatske: Križevci grad i okolica*, n. dj., str. 557 – 58.

trgovali stokom, svinjama, jajima i peradi te proizvodima seoskoga gospodarstva. Najveći su izvoz u inozemstvo ostvarivali velikim količinama hrastovih stabala. Nije došlo do izgradnje većih parnih pilana u gradu. Ostale potrebe zadovoljavao je sitni obrt koji je svoje proizvode plasirao seoskom stanovništvu na sajmovima u bližoj okolici. Najzastupljeniji obrtnici u gradu bili su kovači, kolari, krojači, postolari, mesari i stolari. Broj obrtnika u prvim dvama desetljećima 20. stoljeća kretao se između 170 i 190. Obrtnici su bili organizirani u cehove, a od druge polovine 19. stoljeća u zadruge sa strogim pravilima. Budući da su obrtnici imali velik utjecaj, možemo pretpostaviti da su i oni na neki način sprječavali dolazak industrije kako bi sačuvali svoje poslove. Industrijom su predstavljali uglavnom mlinovi i ciglane. U gradu je postojala jedna pivovara, jedina u županiji, kao i prva hrvatska tvornica držala za kefe, tiskara i knjigovežnica. Međutim, do osnivanja većih proizvodnih tvornica nije došlo. Križevci su samo djelomično iskoristili modernizaciju i prodiranje kapitala. Nositelji privrednog razvoja bili su domaći i doseljeni obrtnički i trgovački poduzetnici. Oni nisu uspjeli razviti značajniju tvorničku proizvodnju, ali su do početka Prvoga svjetskog rata akumulirali kapital u bankama i štedionicama te se prometno povezali s ostatkom županije, tj. Hrvatske. Time je stvorena mogućnost većeg ekonomskoga razvoja grada koji je kasnije zaustavio Prvi svjetski rat.⁷⁹

Iako Križevci nisu bili neposredno ugroženi ratom, ratne posljedice po grad bile su ogromne. Prvi put, od početka provedbe modernih popisa stanovništva od strane Austro-Ugarske Monarhije, Križevci su zabilježili pad broja stanovnika – za dvjestotinjak ljudi. Točnije, prema popisu iz 1910. u Križevcima je živjelo 4.896 stanovnika da bi po popisu iz 1921. godine u gradu živjelo samo 4.698 stanovnika.⁸⁰ Zaustavljeno je useljavanje u grad, a krajem rata pojačano iseljavanje stanovništva – i to osobito njemačkoga i mađarskog podrijetla. Razdoblje je Prvoga svjetskog rata na Kraljevskom višemu gospodarskom učilištu, koje je bilo nositeljem gospodarskog razvoja grada, ostavilo dubok trag. Iako su profesori i djelatnici uspjeli održati učilište otvorenim i u funkciji tijekom čitavog rata, gubitak najboljih predavača koji su mobilizirani ili kojima je Zemaljska vlada u izvanrednim situacijama dodijelila druge dužnosti, dovelo je do toga da je nestao ugled po kojemu je Učilište bilo nadaleko poznato. Zbog ratnih uvjeta i smanjenih financija otežano su djelovali i znanstveni zavodi, a nestaje i gospodarska aktivnost koja je bila toliko značajna do Prvoga svjetskog rata. Sve to dovelo je do ukinuća Kraljevskoga višega gospodarskog učilišta u Križevcima 1919. i otvaranjem Gospodarsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu.⁸¹

⁷⁹ BOGDANOVIĆ, Tomislav, Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvog svjetskog rata, *Cris*, 13., br. 1., 2011., str. 273.

⁸⁰ Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, II., Zagreb, 1913., str. 4, Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god, Sarajevo, 1932., str. 252.

⁸¹ BOGDANOVIĆ, Tomislav, PAPIĆ, Valentina, Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u

Za vrijeme rata koliko-toliko normalan život u gradu narušen je dolaskom ranjenika i otvaranjem privremenih bolnica Crvenoga križa, a koje su bile smještene u Obćoj pučkoj školi križevačkoj, Višem Kraljevskome gospodarskom učilištu i ratarnici pa čak i u pomoćnim prostorijama oko grkokatoličke katedrale. Križevčani su marljivo sudjelovali u svim humanitarnim akcijama pokrenutim za vrijeme Prvoga svjetskog rata sakupljajući robu ili novac za ratne invalide, Crveni križ, božićni dar vojnicima, cipele za ratnu siročad, sakupljačku akciju Za našu djecu itd.⁸² Križevčani su se posebice istaknuli u akciji „Zbrinjavanja gladne djece“. U 29 udomiteljskih obitelji zbrinuto je pedesetero djece ugrožene blizinom talijanske fronte i velikom gladi.⁸³ Od posljedica gubitka administrativnog središta (gubitak županijskog središta 1886. godine) i Prvoga svjetskog rata Križevci su se oporavili tek nakon Drugoga svjetskog rata. Krajem 1920. održani su izbori u novoj državi Kraljevini SHS. Iz križevačkoga kraja kao predstavnici HSS-a izabrani su Martin Crnčić i Miško Crljenjak. Na izborima 1923. premoćno je opet pobijedila HRSS. U Križevcima je 24. listopada 1924. godine održana pučka skupština HRSS-a na kojoj je govorio i Radić. Na izborima 1927. ponovno su većinu dobili članovi HSS-a. Budući da je 1929. uvedena diktatura, politički je život zamro. No ipak, u Križevcima je donesena Križevačka rezolucija koja je tražila demokratizaciju života u zemlji.⁸⁴

U razdoblju od 1935. do 1941. godine HSS je u križevačkom kraju bio najznačajnija i ujedno najaktivnija politička stranka. Ljubomir Maštrović izdaje novine *Dom*, osnovane su Hrvatska seljačka zaštita (1936.) i Gospodarska sloga (1937.). Tijekom navedenog razdoblja održavaju se proslave Mačekovih rođendana, održavaju se skupovi na otvorenom. U križevačkoj gimnaziji organizirana je 1939. proslava rođendana Antuna i Stjepana Radića. Najistaknutiji su članovi HSS-a u navedenome razdoblju bili Rudolf Gregurek, Andrija Papa, predstavnik za križevački kotar izabran na izborima 1935. godine, Josip Jelenčić, predsjednik HSS-a te već spomenuti Ljubomir Maštrović. U navedenom razdoblju bilo je mnogih političkih razmimoilaženja samih članova HSS-a, o čemu nam također govore povjesni izvori. Namjera mi je ubuduće ukazati na veliko značenje koje je HSS imao u političkom, gospodarskome i kulturnom životu križevačkoga kraja prije Drugoga svjetskog rata.⁸⁵

Početak Drugoga svjetskog rata u Križevcima je uspostavljena vlast Nezavisne Države Hrvatske koja je potrajala sve do ulaska jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije

Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata, Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914. – 1918., Zagreb – Varaždin, 2014., str. 455 – 480 i str. 468.

⁸² Spomenica Obće pučke škole križevačke, fond Osnovne škole „Vladimir Nazor“, Križevci, str. 644.

⁸³ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici, *Cris*, 8., br. 1, 2006., str. 14 – 25 i str. 22 – 23.

⁸⁴ PEKLIĆ, Ivan, Hrvatska seljačka stranka u križevačkom kraju 1904. – 2004., Križevci, 2004.

⁸⁵ PEKLIĆ, Hrvatska seljačka stranka u križevačkom kraju 1904. – 2004., n. dj.

7. svibnja 1945. godine. Nakon preuzimanja vlasti 1945. u Križevcima nove su vlasti imale nekoliko protivnika, iako je izgledalo da je društvo bilo monolitno. To su bili Katolička crkva, ostaci Hrvatske seljačke stranke i gerila (Križari). Gospodarstvo se razvija relativno brzo. Osim već otprije velikog poduzeća „Mlinar“, s radom počinju „Cigłana“, „Prigorje“, a od 1948. godine radi i „Kotgrad“ – kasnije građevinsko poduzeće „Radnik“.⁸⁶

Godine 1953. započelo je s radom „Komunalno poduzeće“,⁸⁷ a od 1956. s radom počinje metalska tvornica „Čelik“. ⁸⁸ Kratko je bila osnovana Seljačka zadruga „Matija Gubec“ koja se ukida 1958. godine. Križevci su nakon rata također napredovali na obrazovnom, kulturnomu i sportskom planu. Naime, 1952. otvoren je Gradski muzej.⁸⁹ Obnovljeno je Pjevačko društvo Kalnik⁹⁰ i uskoro je imalo 152 člana. Križevačka je gimnazija godine 1951./1952. postala samostalnom osmogodišnjom gimnazijom, Poljoprivredna škola također nastavlja s radom, a osnovane su Stanica za proizvodnju i selekciju biljaka te Stanica za uzgoj i selekciju stoke. U tom vremenu nastaje i Instruktažni centar. Instruktažni centar osnovala je 1965. Tvornica transportne opreme „Čelik“ iz Križevaca na inicijativu gospodarske komore, zajednice za paletizaciju te uza sudjelovanje željezničkih poduzeća i drugih gospodarskih subjekata s područja bivše države.⁹¹ Godine 1966. donesena je odluka o osnivanju Poljoprivrednoga školskog i istraživačkog centra. Osnovna škola nakon rata je obnovljena, a 1957./1958. osnovana je druga osnovna škola, dok je Učiteljska škola nastavila sa svojim radom do 1963. godine. Osim toga, djelovale su još Škola učitelj u privredi, Muzička škola, Drvorezbarska škola, Zanatska stručna škola, Zanatska škola drvoprerađivačke struke i Industrijska škola crevarsko-kobasičarske struke.⁹² Gradska knjižnica otvorena je 1. veljače 1952.⁹³ Vetrinarski zavod koji djeluje u Križevcima od 1901. nastavio je sa svojim radom.⁹⁴ Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća ova se proizvodna poduzeća razvijaju te zapošljavaju sve veći broj radnika, a uz to se otvaraju i nova poduzeća „Mesna industrija“, „Derby“, „Plastor“, „Zelinka“, „Trgovačko poduzeće“ i druga manja.

⁸⁶ 50 godina Radnik građevinarstvo i građevinska industrija Križevci, Križevci, 1998.

⁸⁷ PEKLIĆ, Komunalno poduzeće Križevci, n. dj., str. 77 – 99.

⁸⁸ PEKLIĆ, Ivan, Društveno-političke i gospodarske prilike Stjepana Kranjčića (1952. – 1968.) s osvrtom na odnos vlasti i Crkve, Stjepan Kranjčić život i djelo, Zagreb, 2009., str. 159 – 183.

⁸⁹ HOMEN, Zoran, Dragutin Zajec (1909. – 1997.), Križevci, 2007..

⁹⁰ HUSINEC, DELIĆ, To je Hrvatsko pjevačko društvo „Kalnik“, Križevci, 1992.

⁹¹ <http://www.instruktazni.hr>. (2. III. 2015.).

⁹² PUŽEVSKI, Valentin, Skica za povijest križevačkih škola. Križevci, 1960. Rukopis se čuva u Gradskome muzeju Križevci.

⁹³ JANEŠ-ŽULJ, Marijana, Petar Delić, Križevci, 1998.

⁹⁴ 110 godina Vetrinarskog zavoda u Križevcima 1901. – 2001., Darko Majnarić (ur.), Zagreb, 2001.

Nakon demokratskih izbora održanih u travnju 1990. na vlast dolazi Hrvatska demokratska zajednica, ali ujedno i započinje Domovinski rat. Od lokalnih izbora 1993. na vlasti se nalazi Hrvatska seljačka stranka. Križevci su se osobito istaknuli zauzimanjem Vojarne i skladišta oružja Široko Brezje.⁹⁵ Iako nisu bili izravno pogođeni ratom, dali su veliki doprinos u Domovinskom ratu u 15. mješovitom protuoklopnom artiljerijskom divizionu, 117. brigadi, 15. mješovitom protuoklopnom topničkom raketnom divizionu. U Taktičkoj grupi sudjelovalo je oko 2.000 ljudi iz Križevaca i okolice. U ranim postrojbama poginulo je 37 Križevčana.⁹⁶

SUMMARY

Križevci in history (a brief history of the town)

Abstract: The author brings a brief portrayal of the history of the town called Križevci from the first mention of its name to this day, based on recent literature. This paper suggests that today there are conditions, based on an abundance of material, periodicals and literary material on Križevci and its history, for the first contemporary historical monograph of the town of Križevci.

⁹⁵ PEKLIĆ, Ivan, Križevci u Domovinskom ratu do 15. I. 1992. godine, Križevci, 2000.

⁹⁶ ŠTUBELJ, Božidar, TOPOLOVAC, Željko, BABIĆ, Mate, KOLIĆ, Vlado, ŠKVORC, Đuro, RADMANIĆ, Antun, MLADENOVIĆ, Stevo, Križevačke ratne postrojbe u Domovinskom ratu 1991. – 1995., Križevci, 2011.